

Література:

1. Гольдин В. Обращение: теоретические проблемы. – Саратов, 1987.
2. Дудик П. Звертання, його граматичні категорії // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2000.
3. Жанэ Д. Социальный подтекст языкового значения // Образные и экспрессивные средства языка (английского, немецкого, французского). – Ростов-на-Дону, 1986.
4. Жилко Ф. Мова Івана Франка. – К., 1949.
5. Карасик В. Категориальные признаки в значении слова. – Москва, 1988.
6. Карасик В. Язык социального статуса. – Москва, 2002.
7. Кон И. Социология личности. – Москва, 1967.
8. Копыленко М. Об этикете обращения // Страноведение и преподавание русского языка иностранцам. – Москва, 1972.
9. Кучеренко І. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів, 1963.
10. Макаров М. Этикетные и регламентные свойства обращений // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин, 1985.
11. Панько Т., Білоус М. Слово в духовному житті нації. – К., 1995.
12. Рыжова Л. Коммуникативные функции обращения // Семантика и прагматика синтаксических единств. – Калинин, 1981.
13. Скаб М. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці, 2002.
14. Скаб М. Прагматичні функції номінацій адресата мовлення // Українська мова. – 2003. – № 2.
15. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.

Марія Щербак, Мирон Яким (Дрогобич)

Фразеопростір поеми Івана Франка “Мойсей”: концептуальний та експресивний аспекти

Творча спадщина І. Франка, отой його “духовний хліб і сіль” (І. Денисюк), – не оцінений національний скарб. А в ньому не меншим скарбом є Франкова поетична мова, що стала “живою схованкою” поетового духу і його колосального інтелекту. Попри, безперечно, вагомі зрушення у сучасному франкознавстві, вважаємо, що лінгвостилістичні студії над поетовими художніми текстами все ще перебувають на периферії. У цьому окресі виділяються вельми актуальними дослідження Франкового художнього мовлення, яке знаменувало нову епоху у розвитку національної літературної мови, але й досі належно не поціноване. Головно ця епоха була позначена могутнім Франковим інтелектом і витвореною ним у багатьох випадках принципово відмінною і національно акцентованою лінгвальною картиною світу, що може навіть претендувати – і в цьому не бачимо гіперболізації чи дослідницького пафосу – на роль універсальної національномовної матриці.

Виступаючи на міжнародній науковій конференції з нагоди 140-літнього ювілею поета, І. Денисюк зокрема зазначив, що художній універсум І. Франка – “безмежне поле в сніжному завої, широчезна арена дослідницьких пошуків” [1: 15].

Окреслені відомим франкознавцем вектори майбутніх літературознавчих розвідок хочемо доповнити і власне лінгвопоетичними: є потреба осмислити мовно-художній феномен І. Франка у його “цілосукупності” і конкретних виявах, на усіх рівнях художньої системи – від поетичного звукопису до монументальних синтаксичних споруд. З іншого боку, потребують ґрунтовної і прискіпливої лінгвістичної інтерпретації окремі Франкові тексти, висвітлені не з позиції формальних підходів мовознавчої науки радянської доби, а у вимірах сучасної когнітивістики та філософської естетики.

2005 рік був ознаменований 100-літнім ювілеєм відомої Франкової поеми “Мойсей”. Цей твір і досі “напуває націю духовною енергетикою”, бо став, за визначенням Ю. Шевельова, “другим “Заповітом” після Шевченкового. Очевидець приїзду І. Франка до Чернівців у 1913 році, де поет сам читав “Мойсея”, В. Сімович пізніше згадував, що “поет виносив свого Мойсея під серцем”, “цілого себе вклав у нього” [8: 15]. “Найяскравіше видиво” (Д. Павличко) поетової творчості вражає інтелектуальною дивиною, мовною віртуозністю та “сповідним інтимним настроєм”. Ментальні форми поеми вербалізовані в унікальній символіці, вивірених етноконцептах, потужному енциклопедичному ономастиконі та вишуканій і витонченій образності. Як слушно узагальнив відомий дослідник В. Русанівський, у “Мойсеї” реалізований той вокабулярій, що найповніше визначає сенс буття, існування в світі певного народу [6: 227–228]. Вражає у поемі і рідкісна інсталяція слова.

Оскільки в межах статті неможливо охопити усі грані мовосвіту поеми, зосередимося на одному з найпотужніших засобів реалізації образності – фраземах. Серед так званих “діалектів поетичного мовлення” поетична фразеологія відіграє особливу роль. Оскільки її структура та історія не вкладається у “прокрустове ложе” лінгвістичного і літературознавчого підходів, вона набуває гносеологічного значення. Зазначимо, що фраземіка І. Франка – це також поки що майже недосліджена царина його поетичного мовомислення. Першою ластівкою можна назвати працю М. Якіма та О. Пілька “Фраземіка поеми Івана Франка “Мойсей” [11], де подано докладну трансформаційну та фразеографічну характеристику цих вельми промовистих знаків поетового ідіолекту.

Наша ж мета – осмислити фразеопростір поеми на рівні втілення базових концептів та дослідити механізми авторського збагачення й авторської семантико-стилістичної переакцентації цих унікальних знаків національної рецепції світу, перефразовуючи самого ж І. Франка, вловити їх “ізмарагдне зерно”.

Поема “Мойсей” на художньо-образному рівні – це блискуче контамінований та переосмислений на ідейно-концептуальній осі фразеологічний масив, де часто в одному динамічному непочленованому образі виступають каскади фразем.

Замість статися *сіллю землі*,
 Станеш *попелом підлим*;
 Замість всім з'єднати *ласку*, ти сам
 Станеш *ласки не гідним* [9: т. 5: 228];

Підіймається сонце, пала
 Вся *небесная стеля*
 І *стоїть на молитві* Мойсей
Нерухомий, як скеля [9: т. 5: 249].

З іншого боку, фразема розгортається у поширену метафору, що творить концептуально вагомий міні-дискурс, посилює наративне тло. Неперевершеним взірцем тут слугують початкові рядки “Прологу”, де ФО *сором палить* зазнає структурно-семантичної трансформації, стає експресивною авторською художньою ідеологемою, у плані структурному – вершиною градації, своєрідним пуантом.

Народе мій, замучений, розбитий,
 Мов паралітик той на роздорожку,
 Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
 Твоїм будущим душу я тривожу,
 Від *сорому*, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу [9: т. 5: 212].

Фразема з потужним образним та асоціативним тлом *внутрішній голос*, потрапляючи у силове поле тропеїчного оточення (метафори, епітета, символу, алюзії), набуває ознаки символічно-асоціативного актуалізатора рядка, його ідейного стрижня.

Гей, а може хоривський огонь
 Не горів на Хориві,
 Лиш у серці завзятім твоїм,
 У шаленім пориві?
 Може, *голос*, що вивів тебе
 На похід той нещасний,
 Був не з жадних горючих купин,
 А твій *внутрішній*, власний [9: т. 5: 245].

Контекстне оточення *хоривський огонь*, *серце завзяте*, *шалений порив*, *горюча купина* володіє неабияким емоційним та символічним потенціалом, актуалізуючи власне сакральний компонент фраземи *внутрішній голос* (голос духа, голос Божий).

Щоб акцентувати концептуально вагомі у контексті поеми семантичні компоненти *зневіра*, *покірливість*, І. Франко розгорнув семантику фраземи *дух упав* через фразеологізовані компаративи “*мов нелітня дитина*”, “*наче мокрая глина*”, “*мов до вовчої ями*”.

Коли *дух* наш хоробрий *упав*,
Мов нелітня дитина,

І завзяття пом'якло в душі,
Наче мокрая глина, –
Ти ведеш нас у сей Канаан,
Мов до вовчої ями [9: т. 5: 232].

Таких прикладів текстуального розгортання семантики ФО у поета досить багато, що свідчить про опанування динамікою художнього образу і віртуозне вміння творити "вторинні мовні структури".

У Франковій поемі "Мойсей" свій найповніший вияв знайшла його теоретична доктрина щодо шляхів формування поетичного словника. Це добре видно і на прикладах фразеологізмів. І. Франко, по суті, представив усю стилістичну вертикаль фразеології – від експресивно загострених народнорозмовних форм до свідомо акцентованих поетичних, піднесених: *без полике, микати за поли, милян у пускати баньку, як бидля в плуг, підносити п'яту над карками, в штири сторони світу – сіль землі, печать духу, перст Божий, многії рази, розмовляти з Богом, сини Ізраїля, спійняти іскру Божого слова, книга Божої волі* тощо.

На філософському рівні основна колізія поеми – це зіткнення двох начал – рабства і свободи, бунту і покірливості. Засобами вербалізації цих стрижневих концептів виступають фраземи, витворюючи розлогі образно-семантичні і символічні поля. **Рабство, покора** – *гнутисть у ярмі, чоло покривається потом, дух упав, гнути спину, гнути шиї, хитати головами, затуляти слух, упасти під ноги, за ярмо промінати корону, як сірі воли, бути гноєм, дитя невидюче, зглушити живу душу, слізьми злитий, не зробити і кроку, знесилений журбою, слізьми злитий, нема ні охоти, ні сили, терпіти голод* тощо.

Зрозумійте й зятямте собі,
Ви, сліпців покоління,
Що, як зглушите душу живу,
Заговорить каміння [9: т. 5: 221];

Якби хтів вас в спокою держать,
Наче трупа у крипті,
То й ви й досі, як сірі воли,
Гнули б шиї в Єгипті [9: т. 5: 222].

Концепт **свободи, бунту** найбільше реалізується через ФО *серце бунтує, здобувати світ, вложити творчі сили, наче повільно весною, вирвати з неволі, вирватися з неволі, вложити творчі сили, вирвати на волю, на волю спровадити, по вольній волі, вставати всупір, говорити вперекір, серце горить, заговорить каміння, йде клекіт, дух піднімається*.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він [Мойсей], наче буря,
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я [9: т. 5: 216].

Те бажання, – кричало там щось, –
 Виплід сорому й болю.
 Се був кущ огняний, що велів
Вирвать люд мій на волю?.. [9: т. 5: 246]

У Франковій поемі “Мойсей”, екстрапольованій на тогочасний український ґрунт і з пророчим видінням – вже на сьогоднішнє національне буття, постає ще одна візія – візія майбутнього, що зливається з персоніфікованим образом віри і надії. Поет віднаходить ті найвластивіші слова, що повно і всебічно розкривають його сокровенні мрії і думки. Поетично конотовані фраземи створюють особливу – піднесену – тональність тих рядків тексту, де постають “видива” прийдешнього: *будуці дороги, вести на путь спасенну, засяяти видом, заговорить каміння, здобувати поле, здобувати світ, осягнути мету, офірувати душу й тіло, перейти в кров і душу, піднімається дух, вложити творчі сили, вести на путь спасенну, піти у мандрівку століть.*

*Здобуватиму поле для вас,
 Хоч самому не треба,
 І стелитися буду внизу,
 Ви ж буяйте до неба* [9: т. 5: 225].

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
 У незламнім завзяттю, –
*Підеш ти у мандрівку століть
 З мого духу печаттю* [9: т. 5: 237].

Мовнопоетичний образ Мойсея – це не лише його слово – містке, алюзивне, афористичне, аргументоване, це й та містка і пластична мовленнєва характеристика, що дається, головнo, через фраземи, і саме вони формують славнозвісний “експресивний” ореол персонажа. Різні грані життя і подвижництва старозавітного пророка вербалізовано у концептуально містких і афористично відшліфованих ФО. Це фраземи на позначення зовнішнього вигляду або стану поводиря (до складу більшості із них входять соматизми): *волосся наче сніг, поникнути головою, чоло покривається потом.*

Хтось говорить! Чом *чоло* моє
Покривається потом?
 Страшно? Ні! Та по серці се йде,
 Мов розпаленим дротом [9: т. 5: 244];

І поник головою Мойсей
 Горі моїй недолі [9: т. 5: 258].

ФО передають складні і суперечливі стани Мойсея: *літати на крилах думок і журби, дати маєстат слова, дати царський вінок, розмовляє з Богом, серце розмовляє.*

Я слабкий, я немова!
Кому іншому дай сей страшний
Маєстат свого слова! [9: т. 5: 243]

Фраземи – це ті експресивні одиниці, які дають змогу “цілосукупно” представити образ пророка-поводиря на рівні його розтерзаної сумліннями і ваганнями свідомості. З одного боку, акцентується його велич, богопокликаність (*кормилець духу, пан душ і тіла*), з іншого – невизнаність, злиденність, осміянність, презирство (*без роду, без стад, без жінок, шалом Божеським хорий, майстер милян у пускати баньку*).

Майстер він говорити казки,
Милян у пускати баньку,
То ж приставимо його до дітей
За громадську няньку [9: т. 5: 229].

Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть і бажання святі
В твоїм серці не з’їла? [9: т. 5: 246–247].

Сучасні франкознавці, зокрема В. Корнійчук [3], Б. Тихолоз [7], обстоюють думку, що І. Франко таки поет настрою і чуття, поет серця, при цьому покликуються на словопоказчик “Лексика поетичних творів Івана Франка”, який уклали І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга (лексема “серце”, дійсно, належить до найчастотніших – понад 3000 слововживань) [4: 217]. Художній мікросвіт поета зосереджується навколо образу серця, кордоцентричні розмисли пронизують усю його поезію, починаючи з “Вершин і низин” і закінчуючи ностальгійними мотивами “Із днів журби”. У Франкових текстах бачимо майже увесь семантичний і символічний спектр: серце усимволізовує центр, Всевишнього, життя, розум, ласку, любов, співчуття, стає тією віссю, навколо якої обертається духовний світ ліричного героя: “знайшов ти той корінь у серці на дні”, “в серці духа не гасили”, “серцем зрозуміти”, “серце чує”, “глиб серця”, “серце людяне та добра” тощо. Образ серця як вмістилища почуттів, настроїв, переживань, а відтак – і самої душі відповідає ментальності українства. Поняття серця “як двигуна прогресу” (Д. Чижевський) живить українську філософію і формує рецептивну національну модель світу – “через призму серця” [див. 2].

У “Зів’ялому листі” “драма серця” і “чуття дар великий”, вкладаючись у “зболені вірші”, творять ліричну експресему. У поемі “Мойсей” лексема “серце”, майстерно вплетена в ФО, трансформується в онтологічну філософему. Поєднуючись переважно із дієсловами – *серце болить, серце бунтує, серце горить, серце завмирає, серце розмовляє, захиєміло у серці*, – лексема якнайповніше реалізує свій семантико-стилістичний та ідейно-концептуальний потенціал.

І. Франко блискуче демонструє можливості художнього використання вто-

ринної семантики слова. Іншими словами, процес нерівномірної деактуалізації і породжує множинні семантичні прирощення, образний потенціал лексеми при цьому не послаблюється.

Серце болить (тяжке переживання, убоління).

Ні, не правда, що з гордоців я
Розпочав своє діло!
Тільки бачачи люд у ярмі,
Моє серце боліло [9: т. 5: 244].

Фразема *серце болить* у такому контекстуальному оточенні передає стан граничної тривоги на буттєвому рівні.

ФО *серце завмира* (стине, холоне), або *завмирати серцем* контамінує спектр різнопланових відчуттів – хвилювання, тривоги, переляку, страху, пристрасті.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитья волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови се голос [9: т. 5: 259].

Контекст підсилює, увиразнює зазначені семи (“ревнув понад *горами грім*”, “з *жаху їжитья волос*”) алітерація *р, ж* доповнює зловісну картину, робить словесний кадр стереоскопічним, рельєфним, монументальним. Найрізноманітніші відтінки ідеального, душевного спілкування І. Франко передав за допомогою усталеної одиниці *серце розмовляє* (гомонить, співає):

Хоч заціплені міцно уста
І не чуть його мови.
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови [9: т. 5: 249].

Фразема *серце горить* (*ясніє*) позначає сильні почуття, пристрасть, душевні пориви.

Невже задарма стільки *серць горіло*
До тебе [народу] найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу і тіло? [9: т. 5: 212]

У Франкових фраземах зреалізовано майже усі основні компоненти символічного значення лексеми *серце* – душевність, хвилювання, відкритість, широта натури. У більшості контекстів ФО набувають світоглядно-філософського і сакрального сенсу: тільки серце стає посередником у розмові Мойсея із Єговою

Тихо скрізь, і замовкли уста,
Запечатано слово.
Тільки ти *на дні серця* мого
Промовляєш, Єгово [9: т. 5: 242].

Центральною драматичною колізією поеми є боротьба двох фундаментальних філософських поглядів на природу, людину і світ – матеріалістичного та ідеалістичного. Зрештою, сам народ у поемі – це многодумна істота, і кожна душа вносить у поступ народу частину свого власного розвитку. У поемі перемагає Єгова, бо понад усе ставить людський дух. Тільки обдарований духом народ здатний у найтяжчих умовах вистояти, перемогти, як по-філософськи зазначив Д. Павличко, не тільки ворога, а й самого себе в години зневіри й упадку [5: 19–20]. Природа людини і нації відрізняється від природи каменя. Людина смертна, але вона здатна перемагати смерть, приєднуючи свою душу до вічної душі своєї нації, а через неї – і до безсмертної душі людства.

Франків концепт душі і духа знайшов своє гармонійне втілення у фраземах *заглядати в душу, глумити живу душу, кліщити душу, офірувати душу й тіло, перейти в кров і душу, покласти в душу, сумнів душу тисне, тривожити душу, печать наложити на язик, душу*.

Поміж скелі завили вітри,
Їх сердитіі нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути [9: т. 5: 259];

Ухвалили *печать наложить*
На язик мій, на душу, –
Тож тепер вам усім вперекір
Говорити я мушу [9: т. 5: 220].

Подвійна актуалізація останньої процитованої фраземи, з одного боку, слугує засобом творення внутрітекстової антитези – *наложити печать на язик, на душу – говорити мушу*, з іншого – сприймається як авторська максима, у якій втілюється ідейна колізія твору: Мойсей – гнаний, невизнаний, осміяний пророк – мусить сказати своє найвластивіше слово – слово душі. Слово *душі Мойсея і слово душі поета* зливаються у потужний афоризм у Пролозі, зверненому до нащадків, де найвищим призначенням людини-громадянина є офіра душі.

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі *офіруючи душу й тіло* [9: т. 5: 212].

У Франковій поемі “Мойсей” апофеозом духовного пошуку постає ментальний образ-символ величного Духа. Втілений у пластичних і підкреслено поетично акцентованих фраземах, він витворює ту особливу тональність, яка вирізняє його на словесній канві тексту: *печать духа, кормилець духу, дух підноситься, сила духа, гордоці духа*.

Я вірю в *силу духа*
І день воскреслий твого повстання [9: т. 5: 212].

Процитовані вище афористичні рядки уособлюють чи не найзаповітніші сподівання поета-лірика, поета-громадянина, поета-філософа, головно – поета-українця, засвідчують, як влучно висловився М. Шалата, “невсипущу турботу поета про “грядуще” українського поспільства [...], віру в міць народного духа у “день воскресний України” [10: 73].

Цими спорадичними спостереженнями над фразеопростором поеми, звичайно, не вичерпується проблема Франкової фраземіки як потужного засобу експресії та інтелектуалізації поетичного мовлення. Ми намагалися розглядати семантико-стилістичну та ідейно-концептуальну своєрідність цього, за влучним визначенням поета М. Калька, “етносу серця, нації душі” в одному контексті із загальними питаннями поетової мови та мовної майстерності, а також під кутом зору причетності І. Франка до творення потужної мовнохудожньої парадигми, оскільки його роль у цьому процесі і досі належно не поцінована.

У поемі блискуче представлено фразеологічний масив на рівні колоритності, варіантності, різноплановості та різновекторності функціонування. Фраземи, ці культурно та ідейно зумовлені репрезентанти етносвідомості, майстерно “проціджуються” через сито концептуальних моделей і витворюють унікальну картину світу. Іншими словами, аналізовані мовні універсалії, висвітлені і збагачені Франковим інтелектом та емоцією, трансформуються у неперевершені мовнопоетичні унікалії – знаки авторського осягнення “ізмарagdного зерна” світу.

Стрижнем, мегаконцептом фразеологічного масиву відомої поеми є величний поетів дух і поетова віра у прийдешнє поневоленої нації.

Література:

1. Денисюк І. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998.
2. Кононенко В. Рідне слово. – К., 2002.
3. Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка. – Львів, 2004.
4. Лексика поетичних творів Івана Франка / Укл. І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга. – Львів, 1990.
5. Павличко Д. Сучасні акценти у поемі Івана Франка “Мойсей” // Іван Франко. Мойсей / Ред. видання і автор коментарів М. Шалата. – Дрогобич, 2005.
6. Русанівський В. Історія української літературної мови. – К., 2002.
7. Тихолоз Б. Психодрама Івана Франка у дзеркалі рефлексійної поезії: Студії. – Львів, 2005.
8. Франкіана Василя Сімовича / Упорядкування, передмова та приміт. М. Білоус і З. Терлака. – Львів, 2004.
9. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
10. Шалата М. Світова великість поета // Франко І. Вибрані твори: В 3 томах. Т. 1: Поезії, поеми / Ред. колегія: В. Скотний та інші; упоряд. М. Шалата. – Дрогобич, 2004.
11. Яким М., Пілько О. Фраземіка поеми Івана Франка “Мойсей”. – Дрогобич, 2005.